

ՀՏԴ 941 (479. 243)
ԳՄԴ 63. 3 (2Հ) 43
Բ 706

Գրականագիտություն

ՐԱՖԳՈՒ «ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ» ԵՐԿԻ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Զինաիդա ԲԱԼԱՅԱՆ, Սիլվա ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր. Աշխատանքի ներկրորդ գլուխը, 18-19-րդ դարեր, Արփիար Արփիարյան, «Խամսայի մելիքությունները», հայ հնդիկական, Րաֆֆի, տաղանդավոր պատմաբան, ժամանակակից, Մովսես Խորենացի, հաղթանակ, կռիվ, ազգային գաղափարախոսություն:

Ключевые слова: Вторая глава работы, 18-19 веков, А. Арпиарян, «Меликства Хамсы», армянский автор, Раффи, талантливый историк, романист, Мовсес Хоренаци, победа, война, национальная идеология.

Key words: The third chapter, 18-19th, A. Arpiaryan, «Melikates of Khamsa», Armenian author, Raffi, talented historian, novelist, Movses Khorenatsi, victory, war, national ideology

3. Балаян, С. Хачатрян

СИСТЕМА ОБРАЗОВ ПРОИЗВЕДЕНИЯ РАФФИ «МЕЛИКСТВА ХАМСЫ»

Исследование, на наш взгляд, ценно новой мыслью в арменоведении и арцаховедении, так как, как и «История Армении» Мовсеса Хоренаци, так и исторические исследования «Меликства Хамсы» Раффи для армянского народа и для армян Арцаха особенно получают учебно-научную, историческую, литературную большую значимость.

Мы полностью исследовали, представляя основную направленность данной работы Раффи и отмечая политические причины распада Меликст Хамсы, используя систему революции.

Научные тезисы актуальны и современны и доказываются научно.

Z. Balayan, S. Khachatryan

THE SYSTEM OF IMAGES OF RAFFI'S WORK «MELIK'S KINGDOM OF KHAMSA»

Hereby, the importance of the goal of our research is the specific expression of Armenological study, since Raffi's «Melikates of Khamsa», like «Armenian History» of our venerable historian Movses Khorenatsi, acquires immense literary, historical, scientific and classical value for Armenian people and the Armenians of Artsakh.

The study was newly analyzed by Raffi as regards the ideological orientation of the book and the political causes of decline of melikdoms of Khamsa.

The thesis is actual and might be proved scientifically.

Ուսումնասիրության նպատակադրումը, մեր կարծիքով, արժեքավոր է որպես հայագիտական-արցախագիտական մտքի նորովի դրսևորում, քանի որ, ինչպես պահմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» ներկասիրությունը, այնպես էլ Րաֆֆու «Խամսայի մելիքությունները» պատմական ուսումնասիրությունը հայ ժողովրդի, արցախահայության համար դասագրքային ու գիտական, պատմական, գրական մեծ արժեք է ստանում:

Աշխատանքն ամբողջությամբ **նորովի քննել ենք վերագնահատման միջոցով**¹ մեկնելով Րաֆֆու այդ երկի գաղափարախոսական հիմնական ուղղվածությունը եւ նշելով Խամսայի մելիքությունների կործանման քաղաքական դրդապատճառները:

Գիտադրույթը հրատապ ու արդիական հնչողություն ունի եւ ապացուցելի է գիտականորեն:

«Մտածող եւ գեղագետ Րաֆֆին,- գրում է ակադեմիկոս Ս. Սարինյանը,- նոր մակարդակ տվեց հայ ազատագրական գաղափարաբանությանը, ստեղծեց նրա գիտությունը՝ դիտելով այն ոչ իբրև սոսկ քաղաքական աշխարհայացք, այլ որպես բնության, պատմության, դիցաբանության, կենսաբանության...մի վերին արարչություն»¹:

Գրողը հայոց նոր պատմության համար նյութեր հավաքելով, սկսելով շարադրել «Խամսայի մելիքությունները», Արցախի մելիքական տների մասին տալիս է նախնական, կարճատև տեղեկություններ, որոնց զուգահեռ գծվում ու վիպական երանգներ են ստանում **մելիքների կերպարների բնութագրումները**, որոնք նաև պատմության կրողներն են:

¹ Սարինյան Ս., Հայոց ազգային գաղափարաբանություն, Երևան, «Զանգակ-97» հրատարակչություն, էջ 53:

Գյուլիստանի Մելիք Բնգլարյանների ծագման մասին խոսելով Ռաֆֆին ներկայացնում է նրանց տոհմի հիմնադիր, Նիժ գավառից գաղթած առաջին գաղթական Աբովին, որին թուրքերը կոչում էին «Ղարա-Յուզբաշի» (սև հարյուրապետ): Վերջինիս անվան հետ է կապված մի հետաքրքիր, վիպական նրանգներով շաղախված պատմություն: Հայրենիքում Նիժ գյուղում, լինելով ժողովրդի կառավարիչ, որոշ հանգամանքներից ելնելով, հեռանում է դեպի Ղարաբաղ, Թարթառ գետի ձախ ափերի մոտ, Թալիշ գյուղից փոքր ինչ հեռու վրաններ գարկում՝ փորձելով անհայտության մեջ մնալ: Ավագակները հանկարծակի մոտենալով սև հարյուրապետի դաշտում արածոդ գրաստներին՝ գողանում են անասունները: Վրանից դուրս եկած հարյուրապետն ու մի քանի նրիտասարդներ հետապնդում են ավագակներին, գերում նրանց:

Ավագակներին փնտրում էին Բաղդադի խանի մարդիկ: Սակայն սեւ հարյուրապետի մոտ հայտնվում են ձիավորներ՝ խանի անունից պահանջելով ավագակներին, այս կերպ փորձելով խանի մոտ իրենց հերոս ձեռագնել, որպեսզի պարզեցնեն ստանան: Խանը հրամայում է գլխատել ավագակներին, իսկ բռնողներին՝ պարզեցնել: Ավագակապետը վրդովմունքով ասում է խանին. «Պատժեցեք մեզ, որպես ձեր կամքն է, որովհետև մենք թո երկրները ավերակ դարձրինք, բայց մի անպատվեցեք մեզ, այդ ողորմելի մարդիկների չկատարած քաջությունները վարձատրելով, իբրև թե դրանք են եղել մեզ հաղթողները...»¹:

Խանը, պարզելով խաբեությունը, կանչում է հարյուրապետին, փորձում պարզեցատրել նրան, բայց Աբովը հրաժարվում է որևէ պարգև վերցնել իր մատուցած ծառայության փոխարեն, միայն խնդրում է, որ իրեն, որպես գաղթականի, բնակության տեղ տա: Բարդայի խանը, որպես մշտական սեփականություն, նրան տալիս է Թալիշը՝ Գյուլիստանի գավառում, Հռեկա վանքի մոտ: Հարյուրապետը վախճանվել է 1632 թ.:

Այսօր, Հայոց պատմական Թալիշի ու թալիշցիների գոյության կռիվներն են դրվել հարցականի տակ ու հարցի լուծման սթափ քաղաքական մակարդակներով մոտեցում է պահանջվում: Պատմությունը կրկնվում է, պատմության դասերը՝ ահագանգում. չպետք է մոռանալ դամոկլյան սրի մասին:

Մեկ Աբովյին հաջորդած երեց որդուն՝ Մելիք Բեգլար **1-ին**, Ռաֆֆին վիպական գույներով է բնութագրում՝ իբրև արժանավոր որդի, ով «իր նախնիքների քաջասիրության հետ ուներ և խելք: Նա հիմքը դրեց Գյուլիստանի մելիքների իշխանությանը և տիրապետելով նոր երկրներ, ավելի ընդարձակեց իր իշխանությունը»², - և տեղային տիրապետողից խլեց Վերին շենը, Ներքին շենը, Էրբեջը, Գյուլիստան բերդը: Նորոգելով բերդը՝ դարձրեց իր անմատչելի ամրոցը:

Րաֆֆին սոսկ փաստի՝ ճշմարտության արձանագրողը չէ: Նա լավ է հասկանում պատմության դասերը, պատմության փիլիսոփայությունը, բայց, միաժամանակ ձգտում է պատմական փաստերը ուսուցողական ու գեղարվեստական գունեղ շերտերով ներկայացնել, կերպարներին տալ ներքին հոգեբանական լարվածություն, խորը զգացմունքայնություն, քնարական շարժ: Առաջին պլանում հեղինակը պատմական իրականության «նատուրալ» փաստողն է, նրկրորդ դեպքում՝ ոգին հայտնաբերողը:

Մեկիք Բեգլար Լ-ի երեց որդին կրեց պապի անունը՝ Աթով: Ոտքից վնասված էր, դրա համար ստազել էր կաղ Աթով անունը:

Ուաֆֆին, միաժամանակ բնութագրելով ժամանակի ոգու ու նրա տիրապետող պահանջները, հասարակության կազմույթն ու նրա բարոյական նկարագիրը, իր հերոսներին նույնպես նրա օրգանիզմի մի մասնիկն է ներկայացնում, պատմական կերպարների բնավորության գծերին հաղորդում ոգեղեն ու կենսական շունչ, վիպական-քնարական երանգներ:

Գրողը ներքին համակրություն ունի իր հերոսների նկատմամբ, նրանց բնավորության մեջ գնահատում է ժամանակի ոգուն համահունչ ու նաեւ բնածին քաջությունը: Թշնամին միմիայն նրկյուղում էր նրկրի տիրապետողների քաջությունից եւ հետագա օրինակներում կտեսնենք, թե ինչպէս է նա փորձում խորամանկությամբ շրջանցել քաջարի մելիքներին, նրանց դավելով, միմյանց դէմ լարելով. «Կլաղ Աբովը,- գրում է Րաֆֆին,- իր անպարտելի քաջագործություններով շատ նման էր իր պապին՝ սև Աբովին: Հափշտակությունը, ավարառությունը և հանդուգն ասպտակությունները նրա ժամանակներում նրկրների իշխողների համար ոչ միայն անբարոյակնություն չէին համարվում, այլ ընդունվում էին որպէս քաջագնական արժանավորություններ, որոնց անպատճառ պետք է ունենար

¹ Րաֆֆի, Խամսայի մեկիքությունները, Եժ, տասը հատորով, տասներորդ հատոր, Երևան, Հայպետհրատ, 1959 (այսուհետև՝ Րաֆֆի, Խամսայի մեկիքությունները), էջ 170:

² Նույն տեղում, էջ 170:

երկրի իշխողը, իր շրջակա թշնամիներին երկյուղի մեջ պահելու համար: Այդ հատկություններից գուրկ չէր կաղ Աբովը»¹:

Այուժենային հետաքրքիր բացահայտումներ է տալիս Րաֆֆին կաղ Աբովի կերպարային զարգացումներում: Վերջինս իր արշավանքների ընթացքում Գանձակի կողմերում՝ Գետաշենից բարձր Ղուլուսլու գյուղի լեռնային լանջերին, հանդիպում է Մամադ-խանի օբաներին: Այնտեղ՝ հովիվների մոտ էր գտնվում խանի գեղեցկուհի աղջիկը՝ Ղամար Սոլթանը՝ իր քառասուն աղախիններով: Կաղ Աբովը հարձակման պահին տեսնում է վերջինիս, հափշտակվում նրա գեղեցկությամբ, մոռանում, որ պետք է ավարի ենթարկի Մամադ խանի հարուստ հոտերը եւ միայն առնանգում է վերջինիս դասերը: Կաղ Աբովը եւս գեղեցիկ երիտասարդ էր՝ մարմնապես ու ոգեպես միաձուլյալ համամասնությամբ՝ գումարած զարմանահրաշ քաջության գենետիկ **կող-կրիչով**:

Պլ. Ջուրովի «Ղարաբաղի աստղագետի» կերպարային համակարգում նույնպես կա այդօրինակ մի դեպք: Մելիք Ջուլշուղը եւս սիրում էր ջուանշիրցի Սալիհային: Վերջինիս քրիստոնյա է մկրտել տալիս, ամուսնանում հետը: Կաղ Աբովը, իր հափշտակած չքնադագեղ ավարը բերելով Գյուլիստանի մոտ գտնվող Ամենափրկիչ վանքը, եւս քրիստոնյա է մկրտել տալիս եւ ամուսնանում նրա հետ:

Երկար կռիվներից հետո խանը հաշտվեց կաղ Աբովի հետ. իր ամբողջ հարստությունը կտակեց միակ ժառանգին՝ Ղամար Սոլթանին:

Հետաքրքիր վիպական հյուսվածք է նաեւ կաղ Աբովի մահից (1728թ.) հետո պատանի որդու հետ կապված պատմությունը: Նրա որդին՝ մելիք Յուսուբը, անչափահաս էր: Երկրի կառավարումը հանձնվում է հորեղբորը՝ Թամրազին: Վերջինս փորձում է եղբոր իշխանությունը լիովին զավթել, նույնիսկ մահափորձ կատարել եղբորորդու հանդեպ:

Ատրպատականի վեզիր Միրզա Թահիրը շահ Սոլթան Հուսեյնի հարկահաններից էր: Արքունի հարկերը հավաքելով՝ Դերբենդից հասնում է Գանձակի եւ Ղարաբաղի կողմերը: Մելիք Թամրազն իր տանը հարկահանին ընդունելով՝ փորձում է նրան շողորորթել եւ տեղեկացնում է եղբոր թողած մի հազվագյուտ գնքի՝ հրացանի մասին, որ պատանի Յուսուբի ձեռքում էր գտնվում: Պարսիկ հարկահանը խաբեությամբ Յուսուբից հոր գնքը վերցնում է՝ ասելով, թե այդ հրացանը շահի զանձարանին է վայել ոչ թե պատանուն:

Անչափ հուսահատ եւ արցունքախառն պատանին պատմում է մորը իր հետ պատահած տխուր պատմությունը:

Ղամար Սոլթանը խիստ հանդիմանում է որդուն՝ հոր ժառանգությունից մնացած միակ նվիրական հիշատակը ավարի տալու պատճառով, որը հիշատակ-վկան էր ամուսնու անպատմելի քաջության. «Քաջ հոր անարժան որդի,- խստությամբ ասում է մայրը,- լավ էր, որ քո սպանված դիակը ինձ մոտ բերնին, եւ ասեին, որ դու կովեցար, քո հոր հիշատակը չկորցնելու համար:

-Ես կվերադարձնեմ հորս հրացանը,- արցունքախառն ասում է որդին, մորից խնդրելով որոշ գումար գնքեր գնելու համար»²:

Մայրը իր գլխաշարի (բարբառով՝ չըխկի, պալի - Զ. Բ.) ոսկիներից մի քանիսը տալիս է որդուն:

Պատանին հարազատ բարեկամ-ընկերների հետ հոր գնքը հետ առնելու որոշում է կայացնում, եւ պայմանավորվում են այն իրագործել՝ հարձակման նշանը՝ «ծըկրտ», դադարմանը՝ «մըկրտ» ազդանշանով: Հարկահանը, երբ մտնում է Թարթառ (Տրտու-Մայր գետ) գետի նեղ ձորի մեջ, պատանու արձակած հարձակման ազդանշանով ընկերներով թափվում են հարկահանի վրա: Յուսուբը իր ձեռքով կտրում է հարկահանի գլուխը, խլում հոր նվիրական հրացանը, խմբի մի մասը փախչում, մի մասը կոտորվում է:

Սա մի ամբողջ վիպական այուժենային հարստություն է արձանագրում՝ իր ներկայացրած ֆաբուլատիկ ու կոմպոզիցիոն գծերով³:

Րաֆֆին նույն էջում Յուսուբին մեկ մանկահասակ, մեկ երիտասարդ է անվանում գուցե փոխաբերական իմաստներով՝ ցույց տալու համար Յուսուբի անհավատալի ու առնական, առասպելական քաջությունը:

Յուսուբը եւ իր ընկերները հարկահանի ջորիների բեռների՝ պարսից արքունի հարկի ամբողջ ոսկին՝ հավաքված տարբեր գավառներից, ավար դարձրին: Յուսուբը ամրացավ Գյուլիստան բերդում, իր հետ տանելով հավաքված ամբողջ գանձը: Քանի որ Պարսկաստանում գահակալական խռովություններ էին ընթանում, ուստի պատանի Յուսուբի վարմունքը մատնվեց անուշադրության, մնաց անպատիժ:

¹ Նույն տեղում, էջ 171:

² Նույն տեղում, էջ 173:

³ Նույն տեղում, Րաֆֆին նշում է. «Այդ հրացանը հետո Մելիք-Բեգլարյանների ժառանգները վաճառեցին 1000 ռուբլով գնելով Երմոլովին, եւ նա ուղարկեց Ս. Պետերբուրգի Արուժենի պալատը», էջ 173:

Երիտասարդ Յուսուբը ոչ միայն հարստության տեր դարձավ, այլև իր հորեղբայր, անագնիվ ու անգույթ հոգաբարձու մելիք Թամրազին հալածեց, Ջրաբերդի մելիք Աթամի հետ դաշնակցեց ու մի քանի օրվա սաստիկ կռիվներից հետո հորեղբոր ամրոցը գրավեց, հրամայեց կախել նրան մի չինարի ծառից: Կա հետաքրքիր ավանդություն այդ մասին¹:

Իսկ մելիք Թամրազի որդին՝ Սարուխան բեկը, 1723թ. կազմված հայոց չորս գունդերի քաջ զորապետներից մեկն էր հանդիսանում:

Ջրաբերդի մելիքներից Րաֆֆին հիշատակում է մելիք Իսրայելի որդի՝ մելիք Եսայուն, նրա եղբայրներ Ալլահ Ղուլի սուլթանին, մելիք Աթամին: Բոլորն էլ իրենց քաջությամբ, զորությամբ, իմաստությամբ փայլում են թե՛ որպես վիպական եւ թե՛ պատմական հերոսներ, ովքեր Րաֆֆու գրչի տակ կերպավորվել են բարձր հատկանիշներով, հոգեբանական ներքին հզոր շարժերով:

Նրանք բոլորն էլ միանման էին, վիպական հատկություններով զարգացող կերպարներ, Ղարաբաղի ոճրագործ խաների ու անմիաբանների դեմ պայքարողներ:

Մելիք Աթամի նստավայրը անմատչելի Ջրաբերդն էր:

Խաչենի Հասան Ջալալյան մելիքական տոհմի ներկայացուցիչները բազմաբնույթ գործունեություն էին ծավալել: Այս տոհմից էին ընտրվում Գանձասարի վանքի կաթողիկոսները: Րաֆֆին բավականին խորությամբ է վիպականացրել Գանձասարի առաջնորդներին:

Հասան Ջալալյան իշխաններից Xv դարում նշանավոր էին երեք եղբայրներ՝ Երեմիա կաթողիկոսը, Վելիջան բեկ Երրորդը եւ Մուլքի բեկը: Վերջինիս նրկու որդիներից երեցը մելիք Գրիգորն էր:

Րաֆֆին բնութագրում է նրան իբրեւ խելացի, ճարտարախոս, բազում քաջագործությունների հեղինակ: Վիպական գծերով հարուստ այս կերպարը հայտնի անձնավորություն էր, օսմանացիների եւ պարսիկների կողմից իր շեկության համար ստացել էր «սարի-մելիք»՝ «շեկ-մելիք» մականունը: Այս արհասիրտ արցախցին քաջության բազմաթիվ օրինակներ ցույց տալուց հետո հեռացավ աշխարհիկ կյանքից եւ մտավ Գանձասարի վանքը, ապա վարդապետ ձեռնադրվելով՝ հոգևոր ուղղությամբ եւս պսակեց իր անձը: Եղբայրը՝ մելիք Ալլահվերդին, վարեց Խաչենի իշխանությունը: Վերջինիս մահից հետո հաջորդեց որդին՝ Մելիք բեկը, որի ուր որդիներից էր Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսը, ում Շուշիի բանտում մահաթույնով սպանեց ռուսերիմ Իբրահիմ խանը:

Գեղամա գավառի Մազրա գյուղում, Պարսից Շահ Աբաս մեծին հյուրընկալեց Գեղարքունիքի իշխող Մելիք Շահնագարը: Րաֆֆին վիպական պաթետիկ ոճով է բնութագրում վերջինիս, թվարկելով նրա ֆիզիկական եւ հոգևոր բարեմասնությունները, նրան դիտելով որպես հայոց ազգից՝ հավատքով քրիստոնյա, փառավոր ու հզոր ինքնակալ, ով, շահին վայել հյուրընկալություն կազմակերպելով, դարձավ Շահ Աբասի սիրելին, մտերիմն ու բարեկամը: Շահն իր կողմից նրան շքեղացրեց շահական ազնիվ ու պատվական զգեստներով, խալաթներ-նվերներ տալով՝ ավելի փառավորեց մելիքին, ապա գավառի մելիքության, իշխանության մեջ հաստատելով՝ այլ դաստակերտներ, գյուղեր ընծայեց թե՛ մելիքին, եւ թե՛ նրա եղբայրներին: Եւ ամենակարեւորը՝ հաստատուն նոմոսով (հրովարտակ)՝ կնիքված արքայական կնիքով, Մելիք Շահնագարին ու նրա հետեւորդներին հաստատեց ու անփոփոխ դարձրեց իրենց իշխանական ժառանգության մեջ:

1682 թ. Գեղարքունյաց երկիրը ավերակ դարձավ վրա հասած կովկասյան լեռնաբնակների փոթորկալի արշավանքներից, որի պատճառով Մելիք Շահնագարի որդին՝ մելիք Հուսեինը եւ նրա եղբորորդի (մելիք Միրզաբեկ) մելիք Բադին, Գեղամա եզերքը թողնելով, իրենց ժողովրդի մի մասով գաղթեցին Ղարաբաղի կողմերը՝ Վարանդայի Ավետարանոց գյուղը: Գյուղը շենացավ նրանց օրոք: Ամրակալվեց շրջապարիսպը, կուսանաց անապատը (շինված 1616թ.), Ս. Աստվածածին եկեղեցին (շինված 1651թ.), եւ գյուղը բերդի ձեւ ստացավ: Բերդում ամրոցներ հիմնեցին, որոնց կիսավեր ամրությունները ցայսօր կրում են իրենց վրա հնության գեղեցիկ շերտերը, կառուցումների ճարտարապետական ուրույն ոճավորումները, արվեստի չլամրող երանգները:

1721թ. կովկասյան լեռնաբնակների ասպատակությունները դեպի Շաքի, Շիրվան, Գանձակ, Երասխ գետ նոր սարսափ բերեցին այդ երկրների ժողովուրդներին: Երբ նրանք մոտեցան Վարանդային, մելիք Բադին դիմադիր եղավ այդ հրոսակներին ու Վարանդան գերծ մնաց թշնամու ավերմունքից: Նմանատիպ անցքերը մելիք Բադուն սիրելի ու գովական դարձրին ժողովրդին: Այս կերպ իմացաբանական, ազգային բնատուր խառնվածքի, մտալսառնվածքի ուրույն հատկանիշ, բարոյագիտական, հոգեբանական արժեք են ստանում Րաֆֆու հերոսները:

Նրա պատմավիպական ընդհանուր կոնցեպտում, շարադրանքի պատումներում հերոսները տիպականացված են՝ տիպական հանգամանքներում, կոմպոզիցիոն հարցադրումներում, ֆաբուլայի

¹ Տե՛ս նույն տեղում, Այդ չինարի հինավուրց ծառը մինչեւ այսօր էլ ցույց են տալիս Գյուլիստանի եւ Ջրաբերդի սահմանի վրա եւ կոչվում է «Լանլու չինար», որ նշանակում է արյունոտ չինարի, էջ 174:

մելիքների անմիաբան լինելու դեպքում ներքին ու արտաքին թշնամին գլուխ կբարձրացնի, կավերի հայրենի երկիրը, կվերացնի հայրենիքի անկախությունը, մյուս կողմից, որ մելիքության ժամանակներում հայկական իշխանությունը կար ու պահպանվեց մինչև ներկա դարը, եւ կարելի է անպայմանորեն անցյալից դասեր առնելով՝ վերակենդանացնել հայոց կորսված ինքնիշխանությունը:

Րաֆֆին ակտիվ շրջադասության մեջ՝ պատմական փաստին գուցահեռ, ընդգծում է հերոսների հետապնդած նպատակները՝ քաղաքական կյանքի բացահայտումներում ներկայացնելով նաեւ նրանց կենցաղավարությունը, հարաբերությունների շղթան, միաբան ու անմիաբան լինելու դրսևորումները՝ հերոսների կերպարային բացահայտումները հարստացնելով վիպական օրինակներով:

Քանի որ Րաֆֆու գրողական նպատակը մելիքությունների երկու դար տնւած պատմության վերհանումն է, դրանց փաստացիությունը ապացուցելը, ուստի փորձում է այնպես շարադրել նյութը, որ այն ապացուցելի լինի, որպեսզի ընթերցողները, քննադատները (հայ եւ օտար) նյութը հնարավոր, պատմականությունից զուրկ չհամարեն: Այս տեսանկյունից, կարծում ենք, որ «Խամսայի մելիքությունները» նյութը կապված է պատմության իրական դեպքերի ու անձնավորությունների հետ, բայց եւ որը անհրաժեշտաբար ենթարկվում է թե՛ վիպական, թե՛ բանահյուսական չափազանցումների ու որոշակի ձեւափոխությունների օրենքին, ցույց տալիս հերոսների մասին հյուսված վիպապատումները եւ այլն:

Ղարաբաղում մելիքները մելիք Ավանի գլխավորությամբ օսմանացիներին ջարդեցին, իսկ Սյունյաց իշխան Դավիթ Բեկը հրաշքներ գործեց Ղափանի կողմերում՝ մեկը մյուսի հետևից մաքրելով հայոց բերդ-ամրոցները թուրքերից: Նրա անվան շուրջ ժողովուրդը տարբեր երգեր էր հյուսել: «Ճահ Թահմազը,- գրում է Րաֆֆին,- վարձատրեց քաջի հաղթությունները՝ զանազան արտոնություններ շնորհելով Դավիթ Բեկին....»¹:

Մելիք Եսայուն հաջորդած եղբայրը՝ Ալլահ Ղուլին եւս քաջագործությունների հեղինակ է: Գնահատելով նրա քաջությունը՝ Նադիրը սուլթանության տիտղոս տվեց նրան եւ կոչեց Ալլահ Ղուլի սուլթան, որին հետագայում տմարդորեն սպանեց երախտամոռ Փանահ խանը: Ալլահ Ղուլի սուլթանի անվան շուրջ ժողովուրդը տարբեր ավանդություններ է հորինել, որոնք պատմվում էին ամենուր:

Վիպական տարբեր իրադարձություններ են կապված նաեւ մելիք Ավան խանի անվան հետ: Նա ոչ միայն պարսից Նադիր շահի, այլեւ ռուսաց կառավարության ինքնակալների՝ Աննա Իվանովնա կայսրուհու եւ այլոց մոտ սիրված ու հարգված էր: Իր աստիճանավորներով 1734 թ. գնաց Ռուսաստան եւ փառավոր ընդունելության արժանանալով՝ առանձին ուշադրություն գտավ թագուհու կողմից: Օժտված լինելով ռազմական տաղանդով՝ մելիք Ավան խանը մասնակցեց Պետրոս Մեծի արշավանքներին, զինվորական շքանշաններ ստացավ, ապա գեներալ մայորի աստիճան:

Շուշիի Փանահ խանը կերպավորված է որպես պարսկական արքունիքի խորամանկությունները ընդօրինակած մեկը, ով միամիտ ջուհնչիւրցիներին խաբելով, կարողացավ նրանց տանուտնին հրաժարեցնել իր պաշտոնից ու ինքը գրավել նրա տեղը:

Նադիրի մահից հետո, արքունիքում եւ երկրում տիրող ընդհանուր շփոթից օգտվելով, ջառչի Փանահը, Ադիլ շահից խանության տիտղոս ստանալով, ընդլայնեց իր գործունեության շրջանակները:

Րաֆֆին նրան խելացի է համարում, իր նպատակների իրագործման համար ոչնչի առջեւ կանգ չառնող, ով, օգտվելով մելիքների միջեւ ծագած անհամաձայնություններից, մանր-մունր կռիվներից, փորձեց բերդ կառուցել՝ հանդիպելով մելիքների դիմադիր ուժերին եւ այլն:

Րաֆֆուն մտահոգել է ոչ միայն իր ստեղծած վիպապատմական կերպարների հոգեբանական զարգացումը կամ ներքին մարդու գեղարվեստապատմական ոճի խնդիրը, այլեւ վիպական կերպարների բազմապլան մեկնումը:

Նրա մոտ գեղարվեստական ձեւերը, մտածողության համակարգը պարզ չեն, միակերպ, այլ՝ հակառակը: Այս տեսանկյունից, «Խամսայի մելիքություններում» այդ ամենը պայմանավորված է հատկապես նյութի կենսական բովանդակությամբ:

«Խամսայի մելիքությունները», որը Րաֆֆին գրական երկ է համարում, ունենա լով պատմական փաստերի ընթացք, միաժամանակ գրող Րաֆֆու գրչի արգասիք է, պատմահոր նման նա էլ հետամուտ է, որ օտարի աչքին իր պատմությունը հավաստի, փաստացի երևա, բայց չի բացառում վիպասանության տարրերը, «....բացատրելու գայթակղությունը,- նշում է Ալբեր Զամյուն,- չափազանց մեծ է, պատրանքայնությունն ինքնին հասկանալի...., եզրահանգումները գրեթե անխուսափելի.... », վիպասանություն, «որը արվեստի ինտելեկտուալացման ամենաբարձր աստիճանն է »²,

¹ Նույն տեղում, էջ 193 :

² Քամյու Ա., Փիլիսոփայությունը եւ վեպը, տե՛ս Գրական թերթ, Երևան, 1992, հ.1 :

թաղված են Վաչե և Համամ թագավորները, եւս մի թագուհի, մի սպարապետ, մելիքական տան ժառանգները:

Բնության և ազատության, ազատ ոգու պարզ և Ավետարանոցն ունի իր վիպական պատումներով հարուստ հուշարձանները. ահա դրանցից մեկը եւս. «Ավետարանոց (Չանախչի) բերդը շատ անգամ եղել է հանդիսարան արյունոտ գործերի: Մենք նկարագրեցինք,- գրում է Րաֆֆին,- Մելիք Հուսեին մեծի ժամանակ տեղի ունեցած օսմանցիների կոտորածը այդ բերդում: 1723 թ. օգոստոսին դափանցի Ղանլու-Շաբան անունով հայ իշխանը 300 զինվորներով հյուր է գալիս Ավետարանոց բերդի Մելիք-Միրզա-բեկի մոտ (Մելիք-Բաղիի որդին): Չնայելով, որ Մելիք-Միրզա-բեկը հին ռյա ուներ Ղանլու-Շաբանի հետ, այսուամենայնիվ, սիրով ընդունում է նրան իր տանը և նրա սվիտային որպէս հյուրեր բաժանում է իր գյուղացիների տներում: Գյուղացիները պատվեր են ստանում, հենց որ գիշերը Մելիքի տնից լսելի կլինի հրացանի ձայն, ամեն մարդ պատրաստ լինի իր հյուրին սպանելու: Այսպիսով մի գիշերվա մեջ կոտորում են բոլոր 300 զինվորներին՝ իրենց իշխանի հետ: Դա միևնույն Մելիք-Միրզա-բեկն էր, որին Նադիր-շահը գլխատել տվեց»¹:

Րաֆֆին, քաջությամբ պսակյալ, նահատակված մելիք Հուսեինի փոխարեն Վարանդան կառավարող մելիք Միրզա բեկ II-ին անվանում է «հանդուգն», ով իր անհնազանդությամբ գրգռեց շահի բարկությունը և վերջինիս հրամանով գլխատվեց:

Րաֆֆին, բնութագրելով պարսից շահերին, ընդգծում է հայերի, Արցախի մելիքների նկատմամբ նրանց ունեցած վերաբերմունքը, որը գալիս էր տարածաշրջանում իրենց տիրապետությունը հաստատուն տեսնելու ընդգծված քաղաքականությունից:

Թե՛ Շահ Աբասը, թե՛ Նադիր Շահը հրովարտակներով Արցախի մելիքներին հաստատեցին իրենց մելիքական իրավունքներում՝ հորոց որդի:

Շահերը նաև պատժում էին մելիքներից նրանց, ովքեր փորձում էին հավատարիմ չլինել, կամ «թշնամական» քայլ կատարել: Այս քաղաքականությունը վարել են նաև մնացած շահերը (Աղա Մուհամմեդ, Աբաս Միրզա և ուրիշներ):

Գրականության ցանկ

1. Արզումանյան Ս., Արդի հայ վեպը, 5-րդ հ., Երևան, ՀԳՄ հրատարակչություն, 2004:
2. Սարինյան Ս., Հայոց ազգային գաղափարաբանություն, Երևան, «Զանգակ-97» հրատարակչություն, 2005:
3. Րաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, ԵԺ, տասը հատորով, տասներորդ հատոր, Երևան, Հայպետհրատ, 1959 :
4. Բալյու Ա., Փիլիսոփայությունը և վեպը, տե՛ս Գրական թերթ, Երևան, 1992, հ.1 :

Տեղեկություններ հեղինակների մասին.

Զինաիդա Վանիի Բալայան, դոցենտ, բ. գ. թ., ԱրՊՀ, գրականության և լրագրության ամբիոն

Սիլվա Եղիշեի Խաչատրյան, դոցենտ, բ. գ. թ., ԱրՊՀ, գրականության և լրագրության ամբիոն

E-mail: zinaida_araqelyan@mail.ru

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, բ.գ.դ., պրոֆեսոր Ս.Խանյանը:

¹ Նույն տեղում, էջ 204: